

**Persistențe și discontinuități ideologice și discursive în scrutinele prezidențiale din
România postcomunistă**
**(Ideological and discursive discontinuities and persistence in the presidential elections
from post-communist Romania)**

Alexis CHAPELAN
Vladimir-Adrian COSTEA

Abstract: *The 2019 elections, both the spring European elections and November presidential ballot, were depicted as high-stakes test for Romanian democracy in the aftermath of a turbulent two-year populist PSD government fraught with massive street protest, political unrest, cyclical tensions between Romanian authorities and Brussels and allegation of undermining of the rule of law. The framework of a democratic reversal, tapping into the wider European discussion on populism and illiberal democracies, was undoubtedly fruitful for civic mobilization but might obfuscate certain national political and ideological dynamics that hold the key to a better understanding of the Romanian reality. The present article is comprised of a quantitative statistical scrutiny of voting patterns for presidential ballots after 1990 and of a more theoretical analysis of the distinctive Romanian populist formula. We aim to highlight the crucial issue of presidential legitimacy, as constructed by the runoff ballotage system, but also to explore the relevance of some traditional analytical categories (such as the concept of populism) for the Romanian context.*

Keywords: *elections, voting patterns, two-rounds system, populism, Euroscepticism.*

Introducere

Peisajul politic românesc al alegerilor europene și prezidențiale din 2019 prezintă o serie de specificități care îl individualizează puternic: la o primă vedere, acesta evoluează în afara marilor dinamici politice și ideologice care au marcat deceniul european. Au fost, desigur, momente cruciale de intersecție, în mod notabil după victoria Partidului Social Democrat la alegerile legislative din 2016, dar liniile generale ale politicii și ale sistemului de partide românesc au continuat să fie dictate de tropismul bivalent al unei vechi dihotomii care își are sursele în cultura politică postdecembristă.

În cele ce urmează, vom explora dinamicile electorale și ideologice ale postcomunismului românesc atât prin prisma comportamentelor electorale și a prezenței la vot, cât și prin cea a mutațiilor ideologice care au modelat peisajul politic în ultimele două decenii, cu accent pe geometria variabilă a clivajelor și pe mecanismele de legitimare discursivă.

Alegerile prezidențiale din noiembrie se prezintă în acest sens ca actul secund al unui ciclu electoral demarat de scrutinul european din luna mai 2019, în care deja se putea observa o decuplare a României față de cele trei mari evoluții la nivel continental: accentuarea erodării partidelor tradiționale de guvernământ, puseul populismului și coagularea unor forțe politice ecologiste care profită de incapacitatea de renovare doctrinară a stângii social-democrate pentru a-i fagocita electoratul.

Dereglarea mecanismului unei alternanțe politice reglate de bipolaritatea centru-dreapta/centru-stânga a avut un impact semnificativ asupra imaginarului european, dinamizând narațiunea *anti-establishment* a unui divorț între clasa politică tradițională și masa cetățenilor¹. Din punct de vedere electoral, traducerea acestei dinamici la nivel european a determinat diminuarea procentului de mandate ale celor două mari familii politice, Partidul Popular European și Socialiștii Democrați: 24,23% (182 de deputați), respectiv 20,51% (154 de deputați)². Prin comparație, în 2014, cele două partide însumau aproape 54% (cu 28,84% pentru PPE și 24,70% pentru S&D)³, iar în 2009 peste 61% (35,73% pentru PPE și 25,52% pentru S&D)⁴. Ideal-tipul expus de Otto Kirchheimer⁵, al unui partid centrist *catch-all* – dezideologizat în practica sa politică și lipsit de o bază sociologică puternică, ce a definit Europa anilor '90 și 2000 –, pare azi pe cale de a deveni caduc; în vidul astfel creat, prosperă partide pe care limbajul științelor sociale le-a numit „populiste”⁶.

Termenul *populist*, folosit pentru a desemna un evantai destul de larg de mișcări politice și formule ideologice de-a lungul secolelor al XIX-lea și XX (de la narodnicismul rus la regimurile semiautoritare ale lui Fujimori sau Collor de Mello în America Latină a anilor

¹ Vezi Emiliano Grossman, Nicolas Sauger, *Pourquoi detestons-nous autant nos politiques*, Les Presses de Sciences Po, Paris, 2017.

² „Rezultatele alegerilor europene din 2019”, disponibil la <https://www.europarl.europa.eu/news/ro/press-room/elections-press-kit/0/rezultatele-alegerilor-europene>, consultat pe data de 25 noiembrie 2019.

³ „Rezultatele alegerilor europene din 2014”, disponibil la <https://www.europarl.europa.eu/news/ro/press-room/elections-press-kit/0/rezultatele-alegerilor-europene>, consultat pe data de 25 noiembrie 2019.

⁴ „Rezultatele alegerilor europene din 2009”, loc cit.

⁵ Otto Kirchheimer, „The Transformation of Western European Political Parties”, în Myron Weiner, Joseph LaPalombara, *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton, 1966.

⁶ „What is populism, and what does the term actually means”, *BBC News*, 6 martie 2018, disponibil la <https://www.bbc.com/news/world-43301423>, consultat pe data de 26 noiembrie 2019.

'90)⁷, acoperă și astăzi o zonă cu o geometrie incertă pe eșichierul politic. Eșecul aproape universal al partidelor populiste „de stânga”⁸ a consacrat cuplarea între dreapta dură cu temele ei – imigrația, securitatea, identitatea culturală și etnică – și populismul⁹. Anumiți autori, precum economistul francez Thomas Piketty¹⁰ sau danezii Anders Ejrnaes și Bent Greve¹¹, pun accentul pe dimensiunea socială și protecționistă a formulei populiste europene, care a recuperat cu succes imaginarul egalitarist și antiliberal al stângii socialiste și social-democrate postbelice¹². Mutațiile stângii sunt și ele simptomatice pentru reconfigurarea ideologică în desfășurare: ultimele alegeri europene au evidențiat coagularea unei forțe ecologiste care, la nivelul forului reprezentativ european, se apropie de 10% dintre mandate¹³.

Aceste linii directe definesc tectonica partizană europeană, în jurul faliei dintre populism și centristi liberali pro-UE, la care se adaugă în unele cazuri (mai ales în Europa Centrală și de Nord) partide ecologiste de stânga care pot spera la statutul de partide-pivot¹⁴. Eșichierul politic românesc, așa cum se prezintă el după victoria netă a lui Klaus Iohannis în fața Voircăi Dăncilă, reflectă însă o realitate națională foarte diferită.

Competiția electorală reală rămâne între candidații susținuți de cele două principale partide, Partidul Național Liberal și Partidul Social-Democrat. În acord cu constatările lui Gary Cox cu privire la efectul scrutinului în două tururi¹⁵, campania prezidențială a generat într-o primă fază o configurație triunghiulară, în care, în afară de favoritul Klaus Iohannis, se înfruntau doi candidați cu șanse reale de a accede în turul II: candidata PSD Viorica Dăncilă și candidatul alianței USR-PLUS, Dan Barna. Scorul slab al candidatului Barna, precum și ralierea fără ambiguități a partidului său la soluția Iohannis¹⁶ tind să confirme un tropism bipolarizant al sistemului politic românesc. Această tendință poate părea congruentă cu

⁷ Bertrand Badie, Dominique Vidal (ed.), *Le retour des populismes*, Editions de la Découverte, Paris, 2018.

⁸ Cédric Durand, Razmig Keucheyan, „Le «populisme de gauche» est mort”, *Le Nouvel Obs*, 7 iunie 2019, disponibil la <https://www.nouvelobs.com/idees/20190607.OBS14100/tribune-le-populisme-de-gauche-est-mort.html>, consultat pe data de 26 noiembrie 2019.

⁹ Dominique Reynié, *Les nouveaux populismes*, Editions Pluriel, Paris, 2013.

¹⁰ Thomas Piketty, *Capital et Idéologie*, Editions du Seuil, Paris, 2019.

¹¹ Anders Ejrnaes, Bent Greve, „Populism, welfare chauvinism and hostility towards immigrants”, în Bent Greve (ed.), *Welfare, Populism and Welfare Chauvinism*, Bristol University Press, Bristol, 2019.

¹² „How the Nordic far-right has stolen the left's ground on welfare”, *The Guardian*, 26 iulie 2015, disponibil la <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/26/scandinavia-far-right-stolen-left-ground-welfare>, consultat pe data de 26 noiembrie 2019.

¹³ „A quiet revolution sweeps Europe as Greens become a political force”, *The Guardian*, 2 iunie 2019, disponibil la <https://www.theguardian.com/politics/2019/jun/02/european-parliament-election-green-parties-success>, consultat pe data de 26 noiembrie 2019.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Gary Cox, *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

¹⁶ „Alianța USR PLUS îl susține pe Klaus Iohannis în turul 2”, 14 noiembrie 2019, disponibil la https://www.usrplus.ro/alian_a_usr_plus_l_sus_ine_pe_klaus_iohannis_n_turul_2, consultat pe data de 26 noiembrie 2019.

reorganizarea europeană în jurul antinomiei populiști/progresiști, dar este greșit să reducem resorturile dihotomizării societății și câmpului politic din România la o confruntare între populismul suveranist și formula liberală proeuropeană. În limbajul politic național românesc, noțiunea de *populist* nu are centralitatea pe care aceasta a căpătat-o în dezbaterile occidentale, fiind deci la prima vedere inadaptată pentru înțelegerea mutațiilor în curs de desfășurare. Incluziunea PSD-ului în canonul populist, operată de unii observatori¹⁷, trebuie nuanțată, mai ales în contextul în care termenul *populist* are valențe polemice, care pot fi instrumentalizate de un discurs partizan.

Persistențe și discontinuitate în comportamentele electorale: analiza indicilor statistici ai votului după 1990

Turul I: testarea potențialului electoral

Rezultatul primului tur al alegerilor prezidențiale a confirmat de fiecare dată numele candidaților susținuți de principalele două forțe politice, fără să existe o competiție reală între mai mult de doi candidați. Diferența cea mai mică între voturile obținute de candidații plasați pe pozițiile 2 și 3 a fost de circa 700.000 de voturi (7,24%), înregistrată la scrutinul din 2019, moment care a marcat prima participare a Uniunii Salvați România la alegerile prezidențiale (partid care l-a susținut pe Dan Barna, care a obținut peste 1,3 milioane de voturi). În schimb, la alegerile prezidențiale din 1992, 2004 și 2014, diferența dintre candidații plasați pe pozițiile 2 și 3 s-a situat între 2,2 și 2,5 milioane de voturi (vezi tabelul nr. 1).

Tabelul nr. 1. Alegerile prezidențiale în România postcomunistă

¹⁷ „PSD se înscrie între populiștii suveraniști europeni. De la vorbele din discurs la faptele transpuse în legi”, Radio Europa Liberă România, 15 mai 2019, disponibil la <https://romania.europalibera.org/a/psd-se-inscrie-in-randul-populistilor-europeni-de-la-vorbele-din-discurs-la-faptele-transpuse-in-legi/29941786.html>, consultat pe data de 26 noiembrie 2019.

Alegeri prezidenț iale	1990	1992	1996	2000	2004	2009	2014	2019
Turul I								
Nr. candidați	3	6	16	12	12	12	14	14
Nr. candidați independ enți	0	1	3	3	1	3	4	2
Nr. alianțe politice	0	1	2	1	2	0	3	1
Alegători înscriși în liste	17.200. 722	16.380. 663	17.218. 654	17.699. 727	18.449. 676	18.293. 277	18.284. 066	18.286. 865
Alegători prezenți la urne	14.826. 616	12.496. 430	13.088. 388	11.559. 458	10.794. 653	9.946.7 48	9.723.2 32	9.359.6 73
Prezența	86,19%	76,29%	76.01%	65,31%	58,51%	54,37%	53,18%	51,18%
Voturi valabil exprimate	14.378. 693	11.889. 697	12.652. 900	11.212. 974	10.452. 205	9.718.8 40	9.485.3 40	9.216.5 15
Voturi nule	0	589.776	426.545	336.507	339.010	227.446	237.761	142.961
Voturi candidat plasat pe prima poziție	12.232. 498 (85,07 %)	5.628.8 55 (47,34 %)	4.081.0 93 (32,25 %)	4.076.2 73 (36,35 %)	4.278.8 64 (40,93 %)	3.153.6 40 (32,44 %)	3.836.0 93 (40,44 %)	3.485.2 92 (37,81 %)
Voturi candidat plasat pe a doua poziție	1.529.1 88 (10,64 %)	3.714.9 55 (31,24 %)	3.569.9 41 (28,21 %)	3.178.2 93 (28,34 %)	3.545.2 36 (33,91 %)	3.027.8 38 (31,15 %)	2.881.4 06 (30,37 %)	2.051.7 25 (22,26 %)

Voturi candidat plasat pe a treia poziție	617.007 (4,29%)	1.293.5 68 (10,87 %)	2.598.5 45 (20,53 %)	1.321.4 20 (11,78 %)	1.313.7 14 (12,56 %)	1.945.8 31 (20,02 %)	508.572 (5,36%)	1.384.4 50 (15,02 %)
Voturi candidați care nu s- au plasat pe primele două poziții	617.007 (4,29%)	1.956.1 11 (16,45 %)	4.575.3 21 (36,16 %)	3.621.9 01 (32,30 %)	2.289.0 95 (21,90 %)	3.309.9 16 (34,05 %)	2.530.0 80 (26,67 %)	3.536.5 37 (38,37 %)
Turul II								
Alegători înscrși în liste	–	16.597. 508	17.230. 654	17.711. 757	18.316. 104	18.303. 224	18.280. 994	18.287. 119
Alegători prezenți la urne	–	12.153. 810	13.078. 883	10.184. 715	10.112. 262	10.620. 116	11.719. 344	10.031. 762
Prezența	–	73,23%	75,90%	57,50%	55,21%	58,02%	64,11%	54,85%
Voturi valabil exprimate	–	12.034. 636	12.972. 485	10.020. 870	10.008. 314	10.481. 568	11.553. 152	9.849.0 57
Voturi nule	–	116.092	102.579	160.264	103.245	138.476	166.111	182.648
Voturi candidat plasat pe prima poziție	–	7.393.4 29 (61,43 %)	7.057.9 06 (54,4%)	6.696.6 23 (66,82 %)	5.126.7 94 (51,22 %)	5.275.8 08 (50,33 %)	6.288.7 69 (54,43 %)	6.509.1 35 (66,08 %)
Voturi candidat	–	4.641.2 07	5.914.5 79	3.324.2 47	4.881.5 20	5.205.7 60	5.264.3 83	3.339.9 22

plasat pe a doua poziție	(38,56 %)	(45,59 %)	(33,17 %)	(48,77 %)	(49,66 %)	(45,56 %)	(33,91 %)
--------------------------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

Sursă: Autoritatea Electorală Permanentă, „Rezultate alegeri” (<http://alegeri.roaep.ro>); Biroul Electoral Central, „Alegeri Prezidențiale 2019, Rezultate, Procese Verbale Turul I și Turul II” (<http://prezidentiale2019.bec.ro>).

Interesul pentru turul I a scăzut treptat, excepția fiind reprezentată de alegerile prezidențiale din 20 mai 1990, decise într-un singur tur. Prezența la vot în primul tur a scăzut din 1990 până în 2019 de la 86,19% la 51,18%, în 2019 fiind înregistrată cea mai scăzută prezență la vot. Alegerile prezidențiale au fost organizate simultan cu alegerile legislative până în 2004 inclusiv, iar în 2019 scrutinul s-a desfășurat pe durata a trei zile pentru votul din străinătate, alegătorii din afara granițelor țării având posibilitatea de a vota prin corespondență¹⁸.

Prezența scăzută la vot a variat însă invers proporțional cu numărul de candidați, excepția fiind reprezentată de alegerile din 1996, când au participat 16 candidați. Scrutinul din 1996 a marcat creșterea semnificativă a numărului candidaților, comparativ cu alegerile prezidențiale din 1990 și 1992, când au participat 3, respectiv 6 candidați. Cu excepția alegerilor din 2004 și 2014, numărul mare al candidaților înscriși a diversificat opțiunile alegătorilor, 32-39% dintre voturi fiind distribuite la candidații care nu au intrat în turul II. Simultan, a scăzut treptat numărul voturilor nule de la aproximativ 500.000 la 150.000 din 1992 până în 2019.

La alegerile din 1996, 2009 și 2019, rezultatul obținut de candidatul plasat pe prima poziție (implicit și de candidatul plasat pe a doua poziție) a fost mai mic decât totalul voturilor obținute de candidații care nu s-au plasat pe primele două locuri. Raportându-ne la prezența înregistrată la urne, observăm o scădere a legitimității candidatului care a câștigat primul tur de scrutin în 2009, respectiv în 2019. Cele două scrutine reprezintă însă două momente-reper înregistrate după 1996 în raport cu diferența dintre primii doi candidați: la alegerile prezidențiale din 2009, diferența dintre Traian Băsescu (PDL) și Mircea Geoană

¹⁸ Legea nr. 370 din 20 septembrie 2004 (republicată) pentru alegerea Președintelui României, publicată în *Monitorul Oficial* nr. 650 din 12 septembrie 2011, cu modificările ulterioare; Legea nr. 288 din 19 noiembrie 2015 privind votul prin corespondență; modificarea și completarea Legii nr. 208/2015 privind alegerea Senatului și a Camerei Deputaților, precum și pentru organizarea și funcționarea Autorității Electorale Permanente, publicată în *Monitorul Oficial* nr. 866 din 19 noiembrie 2015.

(PSD-PC) a fost sub 150.000 de voturi (1,3%), în timp ce la alegerile prezidențiale din 2019, între Klaus Iohannis (PNL) și Viorica Dăncilă (PSD) diferența în primul tur a fost mai mare de 1,4 milioane de voturi (15,5%). Candidatura pentru un nou mandat de președinte a însemnat pentru Traian Băsescu și Klaus Iohannis o scădere cu circa 400.000 de voturi față de rezultatul obținut la scrutinul anterior, suficient însă pentru a se plasa pe prima poziție în turul I.

La finalul primului mandat, legitimitatea președintelui a scăzut din punct de vedere electoral, însă a fost suficientă pentru câștigarea primului tur și ulterior a unui nou mandat. Singura excepție este reprezentată de candidaturile lui Ion Iliescu din 1990, 1992, 1996 și 2000, care l-au plasat de fiecare dată pe prima poziție în turul I (vezi tabelul nr. 1), fiind devansat o singură dată în 1996 în turul II de Emil Constantinescu (CDR).

Începând cu alegerile prezidențiale din 2004, turul I a fost câștigat de către un alt candidat, care nu a mai participat peste 5 ani la următorul scrutin. Ne referim la Adrian Năstase și Victor Ponta, candidați care au pierdut ulterior inclusiv sprijinul politic al Partidului Social Democrat. Traian Băsescu și Klaus Iohannis s-au plasat pe a doua poziție în turul I (la prima candidatură), obținând cele mai multe voturi la următorul scrutin prezidențial. Din totalul alegătorilor cu drept de vot (care a oscilat după 1996 între 17,2 și 18,5 milioane de alegători), candidatul plasat pe prima poziție a obținut între 3,1 și 4 milioane de voturi în primul tur.

Miza principală a primului tur al alegerilor prezidențiale a fost reprezentată de testarea potențialului electoral, necesar pentru conturarea alianțelor politice în jurul celor doi candidați intrați în turul II¹⁹. Totodată, participarea la alegeri a devenit necesară atât pentru fidelizarea electoratului, cât și pentru mobilizarea alegătorilor la alegerile legislative care s-au desfășurat simultan cu primul tur de scrutin (inclusiv până în 2004). Această ipoteză este confirmată de sprijinul important oferit candidatului de către formațiunile politice (partide și alianțe), precum și de scorul foarte mic obținut de candidații independenți care au reușit doar în situații excepționale să obțină mai mult de 5% dintre voturile valabil exprimate. Excepția notabilă a fost reprezentată de scorul obținut de Constantin Mugurel Isărescu, candidat independent la alegerile prezidențiale din 2000, clasat pe a patra poziție cu 9,53% dintre voturile valabil exprimate. Călin Popescu-Tăriceanu (2014) și Mircea Diaconu (2019) au obținut 5,36%, respectiv 8,84% și au beneficiat de sprijinul unei formațiuni politice.

¹⁹ Vezi Cristian Preda, *Românii fericiți – vot și putere de la 1831 până în prezent*, Editura Polirom, Iași, 2011; Florin Abraham, *România de la comunism la capitalism*, Editura Tritonic, București, 2006; Cristian Preda, *Partide și alegeri în România postcomunistă – 1989-2004*, Editura Nemira, București, 2005; Cristian Preda, Sorina Soare, *Regimul, partidele și sistemul politic din România*, Editura Nemira, București, 2008.

În ceea ce privește distribuția de gen, observăm un dezechilibru semnificativ în detrimentul candidaților de gen feminin. Dintre cei 89 de candidați la cele 8 scrutine prezidențiale, au candidat 5 candidați de gen feminin, dintre care 4 candidaturi au fost la ultimele două alegeri prezidențiale. Pentru prima dată, o persoană de gen feminin a intrat în turul II, situație întâlnită în 2019, când fostul prim-ministru Viorica Dăncilă (candidat din partea PSD) a obținut peste 2 milioane de voturi.

Turul II: mitul turnului de fildeș al legitimității președintelui ales

Până în 2009, prezența în primul tur a fost mai mare decât cea înregistrată în cel de-al doilea tur, diferența cea mai mare dintre tururi fiind de 7,81% la alegerile din 2000, câștigate de Ion Iliescu în fața lui Corneliu Vadim Tudor. Diferența dintre cei doi candidați a fost de peste 33%, campania electorală fiind marcată de refuzul lui Iliescu de a participa la o dezbatere cu Vadim Tudor. Scenariul s-a repetat peste 10 ani, al doilea mandat de președinte obținut de Klaus Iohannis venind după ce a refuzat să participe la o dezbatere cu Viorica Dăncilă. Victoria la peste 3 milioane de voturi în plus necesită o interpretare în raport cu prezența alegătorilor la urne. Pe de o parte, turul II al alegerilor prezidențiale din 2019 a înregistrat cea mai mare prezență la urne a cetățenilor din diaspora, peste 920.000 de alegători exprimându-și opțiunea de vot în afara granițelor țării²⁰. Pe de altă parte, per total, a fost înregistrată cea mai scăzută prezență la urne, tendința ascendentă din perioada 2000-2014 fiind urmată de o scădere semnificativă, de 10% (circa 1,7 milioane de alegători). La alegerile din 1996, 2004 și 2014, rezultatul din primul tur nu a mai fost reconfirmat în turul doi de scrutin (vezi tabelul nr. 1).

Miza principală a alegerilor prezidențiale (în special turul II) a fost definită ca fiind sursa de legitimare a președintelui ales²¹. Mitul turnului de fildeș al legitimității președintelui necesită o interpretare de ansamblu. Din 1992 până în prezent, la fiecare scrutin, președintele a fost ales de 5-7 milioane de alegători, reprezentând în medie 35,70% dintre cetățenii cu drept de vot (din 1992 până în 2004, trendul a fost unul descendent, de la 44,54% la 27,99%, înregistrându-se ulterior o creștere până la 35,59% în 2019). Legitimitatea absolută a președintelui ales este astfel validată de doar o tremie dintre alegătorii înscriși pe liste,

²⁰ Biroul Electoral Central, „Prezența la vot la alegerile prezidențiale, turul II, 2019”, disponibil la <https://prezenta.bec.ro>, accesat pe data de 3 decembrie 2019.

²¹ A se vedea Giovanni Sartori, *Ingenieria constituțională comparată*, Editura Mediterana, București, 2002; Cristian Ionescu, *Regimul politic în România*, Editura All Beck, București, 2002; Cristian Ionescu, Andreea Alexe, „O încercare de caracterizare a regimului politic din România, din perspectiva propunerii legislative de revizuire a Constituției”, în *Fiat Iustitia*, 1, 2014, pp. 85-100.

raportându-ne la totalul populației cu drept de vot. Actualizarea listelor electorale reprezintă însă o problemă²², motiv pentru care turnul de fildeș al legitimității președintelui ales a fost ridicat pornind de la victoria relativă obținută în fața contracandidatului. Dacă ne raportăm însă la victoria relativă obținută, nu putem omite votul negativ²³ dat de alegători lui Corneliu Vadim Tudor, Adrian Năstase, Mircea Geoană, Victor Ponta și Viorica Dăncilă, candidați care au pierdut alegerile prezidențiale din 2000 până în prezent.

Fabrica bipolarizării: PSD și „tipul ideal” populist

Un excurs în morfologia ideologică a stângii românești este necesar pentru a înțelege specificitatea contextului românesc și dificultatea aplicării categoriilor analitice occidentale, inclusiv a celei de populism. Avatarurile social-democrației românești (FDSN, PDSR, PSD) s-au poziționat ambiguu față de modelul social-democrat vest-european. Gorbaciovismul lui Ion Iliescu s-a metamorfozat într-un conservatorism social „de stânga”, agregat în jurul unei formule discursive originale care îngemăna o dimensiune socială (controlarea costului dereglementării neoliberale pentru clasele defavorizate) și o dimensiune cultural-identitară (apărarea specificului național față de „aculturația” occidentală)²⁴. Această formulă, definită de Alexandru Gussi drept *conservatorism postcomunist*, a secretat noțiunea de *democrație originală* (ulterior reconceptualizată și explicitată ca o *democrație socială*)²⁵. Retorica democrației originale asimila Occidentul cu un neoliberalism radical, denunța vehement „colonialismul de piață” practicat de străini, iar opoziției îi era negată orice legitimitate²⁶. Patologizarea opoziției se făcea prin asocierea cu elemente exogene, cu străinii, întoarcerea emigranților din perioada comunistă și temerea privind posibilitatea unor exigențe de restituire a bunurilor devenind un element central al dispozitivului retoric de delegitimare a contestării²⁷. Era acest discurs de natură populistă? Dimensiunea a fost proclamată „anti-imperialistă” și invita, desigur, la paralele cu alte forme de populism de stânga active la

²² Curtea Constituțională, „Hotărârea nr. 6 din 21 august 2012 referitoare la respectarea procedurii pentru organizarea și desfășurarea referendumului național din data de 29 iulie 2012 pentru demiterea Președintelui României, domnul Traian Băsescu, și la confirmarea rezultatelor acestuia”, publicată în *Monitorul Oficial*, nr. 616, din 27 august 2012.

²³ Vezi Samuel Kernell, „Presidential Popularity and Negative Voting: An Alternative Explanation of the Midterm Congressional Decline of the President’s Party”, *The American Political Science Review*, vol. 71, nr. 1, martie 1977, pp. 44-66.

²⁴ Alexandru Gussi, *La Roumanie face à son passé communiste*, L’Harmattan, Paris, 2011, pp. 201-212.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

periferia lumii occidentale în anii '90 (mai ales în America Latină)²⁸, dar retorica „democrației originale” funcționează în primul rând ca o actualizare a unor tropi discursivi specifici limbii de lemn ideologice a național-comunismului.

Traectoria ulterioară a PSD-ului este marcată de aderarea la NATO și la UE și de căutarea a ceea ce Cristian Preda și Sorina Soare numesc un „label european de calitate” prin afilierea la grupul S&D²⁹. Aceste evoluții duc la o atenuare a discursului șovin, dar dimensiunea conservatoare rămâne pregnantă, mai ales pe o serie de teme culturale și identitare. Chiar dacă nativismul și conservatorismul cultural sunt marginalizate în platformele programatice succesive ale partidului, PSD rămâne o „anomalie social-democrată”³⁰. Cornel Ban vede în orientarea economică de tip social-liberal, blairist, cuplată cu un robust conservatorism social, bazele succesului PSD și rețeta cu care partidul a conținut (?) în 2016 valul populist, în ciuda endemicelor probleme de corupție³¹.

Pentru perioada 2000-2016, observatorii identifică, prin raportare la un alt canon (azi uitat de literatura de specialitate), cel al neopopulismului, un alt focar al populismului românesc: pentru Michael Shafir, traiectoria lui Traian Băsescu ilustrează cel mai bine paradigma neopopulistă, prin dezideologizare, depășirea „corsetajului partinic”, personalizare și apel la o figură carismatică, dar și polarizarea societății printr-o retorică „noi” versus „ei” care folosea discursul anticomunist și anticorupție ca instrument politic împotriva adversarilor³².

Momentul electoral 2016 a fost fără îndoială crucial pentru realinierea ideologică a câmpului politic. Așa cum subliniază Cornel Ban, alegerile locale și parlamentare din România, marcate de neta victorie a unui partid social-democrat, membru al grupului S&D, sunt o anomalie la nivel european, mai ales că România prezenta toate condițiile structurale pentru succesul unei mișcări populiste. Neputința politică a extremei drepte, incapabilă de un puseu electoral care să îi ofere reprezentare parlamentară, este explicată prin atragerea în câmpul magnetic al PSD-ului și prin disciplinarea ei³³. Ipoteza unei absorbții a dreptei radicale în conservatorismul social al PSD pare, de altfel, validată de prezența în partid a unor

²⁸ Steve Ellner, „The Contrasting Variants of the Populism of Hugo Chavez and Alberto Fujimori”, *Journal of American Studies*, nr. 35, 2003, pp. 136-162.

²⁹ Cristian Preda, Sorina Soare, *op. cit.*, pp. 110-112.

³⁰ Cornel Ban, „Romania: a social democratic anomaly in Eastern Europe”, *Open Democracy*, 12 decembrie 2019, disponibil la <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/romania-social-democratic-anomaly-in-eastern-europe>, consultat pe data de 27 decembrie 2019.

³¹ *Ibidem*.

³² Michael Shafir, „Neopopulismul în zodia postcomunismului”, în Sergiu Gherghina, Sergiu Mișcoiu, Sorina Soare (ed.), *Populismul contemporan*, Editura Institutul European, Iași, 2012, pp. 401-443.

³³ Cornel Ban, *op. cit.*

foste cadre de prim-plan ale PRM, precum Lia Olguța Vasilescu sau Codrin Ștefănescu, în echipa de conducere a PSD-ului în 2016³⁴.

Revirimentul populist al retoricii PSD, produsă la finalul anului 2016, este de asemenea atipic. Acesta se produce într-o conjunctură precisă: puternica opoziție cetățenească (prin protestele de amploare din ianuarie-februarie 2017) și instituțională (prin președintele Klaus Iohannis și Consiliul Superior al Magistraturii, prezidat de Augustin Lazăr), de care se izbește proiectul de modificare a Codului Penal și a Codului de Procedură Penală³⁵. Trebuie notat că reforma sistemului judiciar și a Codului Penal a fost o temă pe care partidul a ales să o facă invizibilă în campanie și care era foarte periferică în programul de guvernare³⁶. Împotriva mobilizării masive a societății civile, PSD a trebuit să dezvolte ad-hoc o strategie de relegitimare, împrumutând elemente din gramatica politică a unui populism care se dovedise o rețetă de succes în alte state europene vecine. Printre tropii populiști, se observă retorica „statului paralel”, tributară tezei nord-americane ale *deep state*-ului³⁷: structuri ascunse, subterane, deseori tehnocratice sau militarizate, împotriva cărora o forță democratică aleasă – chiar plebiscitată – de poporul suveran duce o luptă feroce cu alură de cruciadă; postura de *underdog* (desemnând în limbajul sportiv candidatul *outsider*, cu șanse inițial mici de victorie, ce reușește prin efort propriu să triumfe asupra unui adversar mult mai puternic) este crucială în construirea acestui dispozitiv, având rolul de a palia paradoxul coexistenței unei retorici antisistem cu exercitarea efectivă a puterii în stat.

Discursul PSD-ului în perioada 2017-2019 prezintă astfel elemente tipice ale narațiunii arhetipale populiste: retorica cruciadei împotriva sistemului, nativism și naționalism, respingerea instituțiilor europene și supranaționale³⁸ prin mobilizarea unui limbaj

³⁴ „Moștenirea lui Vadim pentru PSD. Social-democrați proveniți din PRM și PPDD”, 11 mai 2018, disponibil la <https://romanioliberal.ro/politica/mostenirea-lui-vadim-pentru-psd-social-democrati-proveniti-din-prm-si-pp-dd-721074>, consultat la 27 noiembrie 2019.

³⁵ „Protesters in Romania denounce plan to decriminalise misconduct offences”, *The Guardian*, 1 februarie 2017, disponibil la <https://www.theguardian.com/world/2017/feb/01/romanians-protests-emergency-law-prisoner-pardons-corruption>, consultat pe data de 2 decembrie 2019.

³⁶ „Programul de guvernare PSD”, disponibil la http://alegeriparlamentare2016.ro/partide/partide_detail_gov/id:1, consultat pe data de 2 decembrie 2019.

³⁷ Arto Sillanpää, *The "Underdog" versus the Shadowy Power Bloc: An Epistemic Governance Approach to the Right-Wing Populist Discourse Around the "Deep State"*, teză de master, Tampere University, 2019, disponibil la <https://trepo.tuni.fi/handle/10024/116210>, consultat pe data de 2 decembrie 2019.

³⁸ „PSD acuză NATO și UE de finanțarea așa-numitului «stat paralel» în România”, *ESJ News*, 13 iunie 2019, disponibil la <https://www.esjnews.com/ro/psd-acuza-nato-i-ue-de-finan-area-a-a-numitului-stat-paralel-in-romania>, consultat pe data de 2 decembrie 2019.

antiimperialist³⁹, dar și contestarea legitimității tehnosectorurilor de tip juridic și/sau militarizate (similar cu retorica *deep state*-ului sau a criticii populiste franceze a „regimului judecătorilor”⁴⁰), contracarate prin apelul la legitimitatea populară. Cu toate acestea, nu a fost niciodată complet integrat în canonul populist. Conform observației lui Vlad Bujdei-Tebeica, populismul românesc de după momentul electoral 2016 este o formă originală de populism periferic: pe când în Europa de Vest populismul se manifestă prin mișcări politice și civice care contestă *establishment*-ul politic, valorizând ideologic distanța dintre ele și centrele de putere statală și mediatică, în România, formula populistă se dezvoltă și se maturizează chiar în interiorul partidelor mari de guvernământ și al elitei politice⁴¹. Populismul periferic se regăsește deseori în partidele de tip cartel, care se bazează pe rețele birocratico-administrative, dezvoltând interesele sociale în jurul instituțiilor și delegând deseori mobilizarea sociului electoral unor agenți din interiorul instituțiilor de stat aliate (prin opoziție cu partidele de masă bazate pe ideologie și organizații precum sindicatele și organizațiile de tineret)⁴². PSD este, prin exploatarea propriei rețele în teritoriu, apropiat de acest model. Clara Volintiru și George Stefan au insistat asupra rolului eșalonului local (mai ales primari și aleși locali) în mobilizarea electorală din 2014⁴³, iar la nivelul discursului public percepția acestui mecanism este reflectată în retorica „baronilor locali”⁴⁴.

Partidul populist generic este antisistem, folosind retorica anticorupție și propria exterioritate pentru a ataca *establishment*-ul și a hrăni resentimentul anti-elite. Aceste elemente sunt regăsite mai ușor în sinteza formulată de Traian Băsescu⁴⁵. În ceea ce privește PSD, formula populistă este mult mai heterodoxă, aproape inversată.

³⁹ „Deputatul PSD Liviu Pleșoianu: România este O COLONIE ÎN DEVĂLMĂȘIE. Sunt atât de multe felii de țară cu care se servesc nestingheriți atât de mulți stăpâni, încât e deja destul de complicat să mai ripostezi”, *Active News*, 8 mai 2017, disponibil la <https://www.activenews.ro/stiri/Deputatul-PSD-Liviu-Plesoianu-Romania-este-O-COLONIE-ÎN-DEVALMASIE.-Sunt-atat-de-multe-felii-de-tara-cu-care-se-servesc-nestingheriti-atat-de-multi-stapani-incat-e-deja-destul-de-complicat-sa-mai-ripostezi-143113>, consultat pe data de 2 decembrie 2019.

⁴⁰ „Marine Le Pen se pose en victimes des médias et des juges”, *Capital*, 26 februarie 2017, disponibil la <https://www.capital.fr/economie-politique/marine-le-pen-se-pose-en-victime-des-medias-et-des-juges-1209841>, consultat pe data de 2 decembrie 2019.

⁴¹ Vlad Bujdei-Tebeica, „Populismul periferic – cazul României după 2016”, *Perspectives in Politics/Perspective Politice*, decembrie 2017, vol. 10, nr. 2, pp. 52-60.

⁴² Richard Katz, Peter Mair, „Changing Models of Party Organization and Party Democracy: the emergence of the cartel party”, *Party Politics*, vol. 1, nr. 1, 1995, pp. 5-28.

⁴³ Clara Volintiru, George Stefan, „Social roots: How Romania’s Social Democrats won the 2016 election”, *EUROPP-London School of Economics and Political Science*, 21 decembrie 2016, disponibil la <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2016/12/21/social-roots-romania-2016-election>, consultat pe data de 2 decembrie 2019.

⁴⁴ „Cine conduce România. Harta baronilor locali. Baroni vechi și noi”, *Ziua de Constanța*, 11 aprilie 2011, disponibil la <https://www.ziuaconstanta.ro/diverse/stiri-calde/cine-conduce-romania-harta-baronilor-locali-din-romaniabaronii-vechi-si-noi-34338-321910.html>, consultat pe data de 2 decembrie 2019.

⁴⁵ Michael Shafir, *op. cit.*

Populismul PSD-ului a fost un episod ideologic care, pragmatic, a fost escamotat după prima înfrângere electorală importantă. Eliminarea politică a lui Liviu Dragnea, condamnat pentru fapte de corupție, a dus la invizibilizarea discursului populist, abandonat în favoarea unei retorici de campanie marcată net mai la stânga și centrată pe teme sociale și economice (creșterile de salarii, indicatorii macroeconomici robuști ai României), și nu pe cele identitare sau instituționale. O agendă și un discurs „centrate pe cetățean”⁴⁶ care ilustrează o tentativă de racordare la o identitate de stânga, social-democrată. În optica unei astfel de strategii de recalibrare ideologică trebuie privită mobilizarea unui discurs anti-austeritate, mizând foarte mult pe paralelismul cu perioada Bănescu⁴⁷, care se dorește o alternativă la elementele de discurs populiste (deși ele nu sunt incompatibile). Discursul anti-austeritate este dublat de un discurs antiliberal, inspirat de asemenea din limbajul socialismului european, dar axat pe serviciile publice, precum învățământul și educația: „Închideri și comasări de spitale. Bifat! Pentru PNL, spitalul e doar un business, care trebuie să facă profit. Dacă nu, trebuie închis!”⁴⁸.

Recuperarea unei identități de stânga și valorizarea axului stânga-dreapta, care permite ancorarea inclusiv în niște dinamici europene precum retorica anti-austeritate și anti-neoliberală folosită de formațiunile de stânga, se înscrie în continuitatea strategiei descrise de Cristian Preda și Sorina Soare⁴⁹ de obținere a unui „label european de calitate” prin mobilizarea unui lexic identic cu cel al partidelor social-democrate europene.

Este PSD un partid care poate fi încadrat alături de Rassemblement National, de PiS sau de Fidesz în canonul populist? Concluziile analizei dispozitivului retoric și măsurilor luate de partid redau imaginea unui cameleon ideologic, apropiat structural de modelul partidului dezideologizat *catch-all* al lui Kirchheimer⁵⁰, cu accente de partid-cartel⁵¹. Există o ciclicitate discursivă observabilă de alternare între o strategie populistă de valorizare a conservatorismului nativist și a resentimentelor anti-Occident și una de construire a unei legitimități prin racordarea la limbajul stângii europene progresiste. Nu este constatată o persistență sau o reziliență ideatică a unei rute populiste în cadrul partidului. Cel mult, se

⁴⁶ „Viorica Dăncilă: “I want my country’s image to be good”: has Romania’s ruling party moved on?”, *The Guardian*, 16 iulie 2019, disponibil la <https://www.theguardian.com/world/2019/jul/16/i-want-my-countrys-image-to-be-good-has-romania-ruling-party-moved-on>, consultat pe 2 decembrie 2019.

⁴⁷ „PSD iese la atac: Guvernul lui Iohannis readuce austeritatea din guvernarea PDL. Ce spunea atunci Bănescu e tras la indigo în Programul PNL”, *Știri pe surse*, 26 octombrie 2019, disponibil la: https://www.stiripesurse.ro/psd-iese-la-atac-guvernul-lui-iohannis-readuce-austeritatea-din-guvernarea-pdl-ce-spunea-atunci-basescu-e-tras-la-indigo-in-programul-pnl_1395607.html, consultat pe data de 2 decembrie 2019.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Cristian Preda, Sorina Soare, *op. cit.*

⁵⁰ Otto Kirchheimer, *op. cit.*

⁵¹ Richard Katz, Peter Mair, *op. cit.*

poate identifica un tropism pragmatic populist, precum în cazul ANO 2011 din Republica Cehă⁵². De altfel, Pew Center nu clasează în 2019 PSD-ul printre formațiunile populiste⁵³, iar partidul nu apare în celebra *PopuList*, care indexează, pe țară, partidele de acest fel⁵⁴.

Concluzii

Cum poate fi explicată deci polarizarea campaniilor europarlamentare și prezidențiale, dacă proiectarea conflictului european între populismul eurofob și liberalismul progresist nu oferă o cheie eficientă de deciptare? Dihotomia construită între anticorupți și elitele corupte nu se suprapune dihotomiei între liberalism și, respectiv, populism observabilă în statele din Europa Centrală și de Vest, dintr-o serie de motive (printre care pregnanța unui „stil retoric” și a unor tropi populaști în ambele tabere)⁵⁵. Aceasta poate fi înțeleasă mult mai bine ca o decongelare a opoziției structurante în primii ani de tranziție între anticomuniști și neocomuniști. Peisajul politic al precampaniei electorale (și, mai exact, al perioadei 2017-2019) prezintă paralelisme izbitoare cu anii '90. Configurarea partinică se învârtă în jurul unui partid dominant, prezentat cvasi-hegemonic (FSN, respectiv, azi, PSD), împotriva căruia se coalescează o serie de alte formațiuni, folosind anticomunismul (sau anticorupția) ca liant ideologic. Idei provenite din periferia câmpului politic, precum legea lustrației sau, recent, inițiativa cetățenească de interzicere a persoanelor condamnate penal de a ocupa funcții politico-administrative⁵⁶, câștigă tracțiune simbolică și expunere politică prin capacitatea de a agrega în imaginarul colectiv revendicările societății. Occidentul și diaspora (fie ea alimentată de emigrația politică sau economică) funcționează ca elemente centrale ale narațiunilor competitive astfel construite: revelatoare ale corupției interne sau, dimpotrivă, ale purității interne⁵⁷. Sunt, desigur, și deosebiri (figura lui Iohannis nu își are echivalentul, de exemplu), dar există la nivelul dispozitivului retoric și al mitologiei politice o apropiere indeniabilă.

⁵² „The populist faces of Andrej Babis”, *Balkan Insight*, 15 august 2019, disponibil la <https://balkaninsight.com/2019/08/15/the-populist-faces-of-czech-pm-andrej-babis>, consultat pe data de 3 decembrie 2019.xxxxxxxxxx

⁵³ „Appendix A: Classifying European populist parties”, *Pew Research Center*, 14 octombrie 2019, <https://www.pewresearch.org/global/2019/10/14/appendix-a-classifying-european-populist-parties/>, consultat pe data de 3 decembrie 2019

⁵⁴ „The PopuList”, disponibil la: <https://popu-list.org/>, consultat pe data de 3 decembrie 2019.

⁵⁵ Antonio Momoc, „Populism 2.0, digital democracy and the new enemies of the people”, *Communication Today*, 2018, Vol. 9, No. 1.

⁵⁶ „Fără Penali în funcții publice! Inițiativa cetățenească de modificare a Constituției”, disponibil la: <https://farapenaliinfunctiipublice.ro/>, consultat pe data de 3 decembrie 2019.

⁵⁷ Pe această temă, a se vedea articolul Andreei-Lucia Martinescu, „Understanding the Romanian diaspora: a strategically important network”, *The Foreign Policy Centre*, 4 noiembrie 2019, disponibil la: <https://fpc.org.uk/understanding-the-romanian-diaspora-a-strategically-important-network/>, consultat pe data de 3 decembrie 2019.

Preluând terminologia folosită de Sorina Soare cu privire la antinomia anticomuniști/neocomuniști, nu avem de-a face cu un clivaj real în sensul clasic al teoriei politice, ci doar cu un substitut de clivaj pe durată determinată⁵⁸. Orice polarizare nu este un clivaj, în sensul unei fracturi cu bază ideologică și sociologică reală. Antinomia structurată de discursul anticorupție și retorica integrității publice nu este susceptibilă la o înghețare durabilă, riscând, precum anticomunismul, să fie dizolvată într-un pseudo-consens (fie și numai la nivel formal, semantic) de-a lungul eșichierului politic. Aceste observații ilustrează faptul că evenimentele politice recente nu trebuie citite numai prin grila de lectură a polarizării liberalism/populism, ci și din perspectiva dinamicilor locale ale spațiului politic românesc ce rămâne marcat de specificități ireductibile.

Bibliografie

Surse teoretice

ABRAHAM, Florin, *România de la comunism la capitalism*, Editura Tritonic, București, 2006.

BADIE, Bertrand; VIDAL, Dominique (ed.), *Le retour des populismes*, Editions de la Découverte, Paris, 2018.

BAN, Cornel, „Romania: a social democratic anomaly in Eastern Europe”, *Open Democracy*, 12 decembrie 2019, <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/romania-social-democratic-anomaly-in-eastern-europe>.

BUJDEI-TEBEICA, Vlad, „Populismul periferic – cazul României după 2016”, *Perspectives in Politics/Perspective Politice*, decembrie 2017, vol. 10, nr. 2, pp. 52-60.

COX, Gary, *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

ELLNER, Steve, „The Contrasting Variants of the Populism of Hugo Chávez and Alberto Fujimori”, *Journal of American American Studies*, nr. 35, 2003, pp. 136-162.

GHERGHINA, Sergiu; MIȘCOIU, Sergiu; SOARE, Sorina (ed.), *Populismul contemporan*, Editura Institutul European, Iași, 2012.

GREVE, Bent (ed.), *Welfare, Populism and Welfare Chauvinism*, Bristol University Press, Bristol, 2019.

GROSSMAN, Emiliano; SAUGER, Nicolas, *Pourquoi détestons-nous autant nos politiques*, Les Presses de Sciences Po, Paris, 2017.

⁵⁸ Sorina Soare, „Substitutele clivajelor pe durată determinată”, in Michel de Waele (ed.), *Clivajele politice în Europa Centrală și de Est*, Iași, Editura Institutul European, 2011.

GUSSI, Alexandru, *La Roumanie face à son passé communiste*, L'Harmattan, Paris, 2011.

IONESCU, Cristian, *Regimul politic în România*, All Beck, București, 2002.

IONESCU, Cristian; ALEXE, Andreea, „O încercare de caracterizare a regimului politic din România, din perspectiva propunerii legislative de revizuire a Constituției”, *Fiat Iustitia*, nr. 1, 2014.

KATZ, Richard; MAIR, Peter, „Changing Models of Party Organization and Party Democracy: the emergence of the cartel party”, *Party Politics*, 1995, vol. 1, nr. 1.

KERNELL, Samuel, „Presidential Popularity and Negative Voting: An Alternative Explanation of the Midterm Congressional Decline of the President's Party”, *The American Political Science Review*, vol. 71, nr. 1, martie, 1977.

MARTINESCU, Andra, „Understanding the Romanian diaspora: a strategically important network”, *The Foreign Policy Centre*, 4 noiembrie 2019, <https://fpc.org.uk/understanding-the-romanian-diaspora-a-strategically-important-network>.

MOMOC, Antonio, „Populism 2.0, digital democracy and the new enemies of the people”, *Communication Today*, vol. 9, nr. 1, 2018.

PIKETTY, Thomas, *Capital et Idéologie*, Editions du Seuil, Paris, 2019.

PREDA, Cristian, *Partide și alegeri în România postcomunistă: 1989-2004*, Editura Nemira, București, 2005.

PREDA, Cristian, *Rumânii fericiți – vot și putere de la 1831 până în prezent*, Editura Polirom, Iași, 2011.

PREDA, Cristian; SOARE, Sorina, *Regimul, partidele și sistemul politic din România*, Nemira, București, 2008.

REYNIÉ, Dominique, *Les nouveaux populismes*, Editions Pluriel, Paris, 2013.

SARTORI, Giovanni, *Ingenieria constituțională comparată*, Mediterana, București, 2002.

SHAFIR, Michael, „Neopopulismul în zodia postcomunismului”, în Sergiu Gherghina, Sergiu Mișcoiu, Sorina Soare (ed.), *Populismul contemporan*, Editura Institutul European, Iași, 2012, pp. 401-443.

SILLANPÄÄ, Arto, *The "Underdog" versus the Shadowy Power Bloc: An Epistemic Governance Approach to the Right-Wing Populist Discourse Around the "Deep State"*, teză de master, Tampere University, 2019.

VOLINTIRU, Clara; GEORGE, Ștefan, „Social roots: How Romania’s Social Democrats won the 2016 election”, *EUROPP-London School of Economics and Political Science*, 21 decembrie 2016, <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2016/12/21/social-roots-romania-2016-election>.

WAELE, Michael de (ed.), *Clivajele politice în Europa Centrala și de Est*, Editura Institutul European, Iași, 2011.

WEINER, Myron; LAPALOMBARA, Joseph, *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton, 1966.

Surse primare

<http://alegeriparlamentare2016.ro>

<https://farapenaliinfunctiipublice.ro>

<https://popu-list.org>

<https://www.europarl.europa.eu/portal/fr>

<https://www.usrplus.ro>

Monitorul Oficial

Pew Research Center

Presă

Active News

Balkan Insight

BBC News

Capital

ESJ News

Le Nouvel Obs

Radio Europa Liberă

Romania Liberă

Știri pe Surse

The Guardian

Ziua de Constanța